

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԷԴՎԱՐ ՎԱՐՇԱՄՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարան
Հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ
Էլիասը՝ edovarshamyan@mail.ru

ՊԱՊ ԱՐՇԱԿՈՒՆՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ամփոփում

Պապ թագավորի գահակալության պատմափուլը (370-374) հայոց պատմության ամենահետաքրքրական ու էական ժամանակաշրջաններից է: Այն իր մեջ պարունակում է իրադարձություններ, որոնք հենքային նշանակություն ունեցան հայոց թագավորության հետագա զոյության համար: Խնդրո առարկա դարաշրջանին կամ դրա առանձին ենթափուլերի զարգացումներին անդրադարձել են բազմաթիվ հետազոտողներ: Նրանցից յուրաքանչյուրը հայոց թագավորի գործունեությունը քննության է առել ավել կամ պակաս մանրամասնությամբ՝ քիչ լուսաբանելով դրա դարաշրջանային բնույթն ու հանգուցային նշանակությունը: Այն, փաստորեն, ցայսօր ամբողջական և խորքային ուսումնասիրության կարոտ է մնում, և առաջանում է անհրաժեշտություն հավուր պատշաճի գնահատել Պապի գահակալության դարաշրջանը: Նրա վարած արտաքին քաղաքականության բնույթի մասին տեղեկություններն արտացոլվել են հայ և օտարալեզու պատմիչների երկերում, որոնք անգնահատելի սկզբնաղբյուր են հիմնախնդրի ուսումնասիրության համար: Ուսումնասիրության ընթացքում մեծ տեղ է հատկացվել հռոմեա-պարսկական հարաբերությունների էության բացահայտմանը՝ հավուր պատշաճի գնահատելու և ամբողջացնելու հայոց թագավորի վարած արտաքին քաղաքականությունը:

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. Պապ Արշակունի, Շապուհ Բ, կայսր Վաղես, Մեծ Հայքի թագավորություն, արտաքին քաղաքականություն, հայ-հռոմեական հարաբերություններ, հայ-պարսկական հարաբերություններ:

Ներածություն

360-ական թթ. առաջին կեսին արտաքին քաղաքական միջավայրում տեղի ունեցած իրադարձությունները որոշակի փոխեցին ուժերի հավասարակշռությունը տարածաշրջանում: Այդ իրադարձությունների կուլիմինացիոն կետը 363 թ. կնքված հռոմեա-պարսկական «ամոթալի» հաշտության պայմանագիրն էր: Մեծ Հայքի հայոց թագավորության համար պայմանագրի բացասական կողմերից մեկն էլ այն էր, որ Սասանյան Պարսկաստանը շարունակելու էր ռազմական գործողությունները Հայաստանի դեմ այն վերջնական նվաճելու համար, իսկ Հռոմեական կայսրությունը պարտավորվում էր չօգնել հայոց թագավոր Արշակ Բ-ին (350-368): 364 թ. սկսվեց հայ-պարսկական պատերազմը, որը սկզբնապես ընթանում էր փոփոխակի հաջողություններով: Սակայն, պարսկական ուժերի գերակայությունը, հայոց միջավայրում տիրող ներքին անմիաբանությունը ստիպեց Արշակ Բ-ին դադարեցնել ռազմական գործողությունները: Տիզբոնում ընթացող բանակցությունների արդյունքում պարսից արքան խաբեությամբ Անհուշ բերդում բանտարկեց հայոց թագավորին և սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանին: Ահա այդ դժվարին պայմաններում գահաժառանգ Պապ Արշակունին ձեռնամուխ եղավ պարսիկների դեմ ազատագրական պայքարին:

Սույն աշխատանքի նպատակն է սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա վերլուծել Պապ Արշակունու արտաքին քաղաքականությունը, հայ-պարսկական և հայ-հռոմեական հարաբերությունների զարգացման էությունը:

Մեթոդաբանություն

Աշխատանքը շարադրված է փաստերի համադիր քննությամբ, պատմահամեմատական վերլուծության և ժամանակագրական պրոբլեմատիկ մեթոդների կիրառմամբ: Հիմնականում օգտվել ենք հռոմեական և հայկական աղբյուրներից, ինչպես նաև, թեմայի առանձին քաղաղրիչներին անդրադարձած հետազոտողների աշխատանքներից:

Հայ-պարսկական պատերազմը եվ մեծ հայքի ազատագրումը

364 թ. սկսած հայ-պարսկական պատերազմի հետևանքով ավերվեց ու ժամանակավորապես ռազմակալվեց Մեծ Հայքը: Շապուհ Բ-ի (309-379) արտաքին քաղաքականության գլխավոր նպատակը 363 թ. կնքված հռոմեա-պարսկական պայմանագրի կետերի իրականացումն էր, այն էր՝ Մեծ Հայքի նվաճում, Արշակունիների հարստության կործանում և պարսից արքան ամեն կերպ ձգտում էր հասնելու իր նպատակին: Ամենինի պատահական չէր, որ պարսից զորքերը ավերում էին խոշոր քաղաքները,

քանի որ դրանք թագավորական իշխանության հենարանն էին: Դրանով պարսիկները թուլացնում և ավերում էին հայոց պետությունը: Քանի դեռ Փառանձեմ թագուհին փորձում էր դիմադրել պարսից ուժերին, աղվանները օգտվելով Մեծ Հայքում տիրող քաղաքական խառն իրադրությունից, փորձեցին ընդարձակել իրենց երկրի սահմաններն ի հաշիվ Մեծ Հայքի թագավորության: Աղվանից Ուռնայր թագավորը, որն առաջիկա հայ-պարսկական պատերազմում Շապուհ Բ-ի ամենաակտիվ դաշնակիցն էր, փորձեց հափշտակել հարևան մի շարք գավառներ: Փավստոս Բուզանդն այդ առումով փաստում է. «Եւ թափէր ՚ի նոցանէ բազում գաւառս զոր հատեալ էր նոցա ՚ի նոցանէն. զՈւտի, զՇակաշէն և զձորն Գարդմանայ, զԿողթ և այլ որ շուրջն էին զնովաւ սահմանք գաւառք»¹: Ա. Վարդանյանը նշում է, որ ռազմական այս ներխուժման հետևանքով Աղվանքի սահմանը պատմության մեջ առաջին անգամ անցավ Կուր գետը և հաստատվեց նրա աջափնյա որոշ շրջաններում²: Ուտիքի և Արցախի իշխանները՝ Գուգարաց բղեշխի գլխավորությամբ, ունենալով բավարար թվով ռազմական ուժեր, պարտավոր էին կանգնեցնել աղվանների զորաբանակը, քանի որ պետք է պաշտպանեին Մեծ Հայքի հյուսիսարևելյան սահմանները: Ընդ որում, ըստ Գահինամակի և Զորանամակի քննության, Գուգարաց բղեշխի ենթակայության տակ գտնվող զորաբաժինը հասնում էր 4500 զինվորի, իսկ հյուսիսային տարածաշրջանի ընդհանուր զորքերի թիվը՝ 18.000-ի³: Վերոնշյալ փաստերի համադրությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ առնվազն 368 թ. դրությամբ կենտրոնական իշխանություն Մեծ Հայքում փաստացի գոյություն չուներ, ինչից օգտվելով մի շարք իշխաններ և Գուգարաց բղեշխը ապստամբել էին թագավորական իշխանության դեմ՝ օգտվելով խառնակ իրավիճակից:

Արտաքին քաղաքական բարդ իրադրության պայմաններում 369թ. Պապ Արշակունին (370-374) սկսեց ազատագրական պայքարը թշնամական ուժերի դեմ: Արտաքին ճակատում հաղթանակի հասնելու համար կարևոր էին նաև երկրի ներքին միասնականության ամրապնդմանն ուղղված քայլերը: Մուշեղ Մամիկոնյանի ջանքերով աստիճանաբար վերականգնվեց

¹ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց, Երևան, 1987, (այսուհետև՝ Փավստոս Բուզանդ), էջ 322:

² Տե՛ս Վարդանյան Ա., Աղվանքի պատմաաշխարհագրական քննություն, Երևան, 2013, էջ 62-63:

³ Տե՛ս Արոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Երևան, 1987, էջ 317, Յակոբեան Ա., «Գահինամակ ազատաց եւ տանուտեբանց հայոց» եւ «Զաւրանամակ» // «Բազմավեպ», 2011, թիւ 3-4, էջ 543:

հայոց բանակը: Հայկական բանակին միացավ վեց հազարանոց հռոմեական օգնական զորքը: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ հայոց բանակը Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ հարձակումը սկսեց Դարանաղի սահմանային գավառի կողմից, որտեղ կռիվների ժամանակ սպանվեցին պարսից զորագլուխներ Զինն ու Կարենը, իսկ պարսկական զորքերը ծանր կորուստներ կրեցին⁴: Հայկական զորքերը թշնամուն քշեցին մինչև հայ-պարսկական նախապատերազմյան սահման, ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ «մինչև ի բուն ի սահմանսն ի Գանձակ Ատրպատականի գերկիրն յիւր վտարեալ, բռնացեալ ունէր»⁵: Հայոց զորքը տիրացավ Այրարատի Կոզովիտ գավառի Դարյունք կամ Դարենից բերդին, որտեղ պահվում էին արքունի բազում գանձեր: Հռոմեական զորքը հաստատվեց Եռանդում ու Բախիշում և դրանց շրջակա տարածքներում: Փավստոս Բուզանդի հաղորդմամբ՝ Մուշեղ Մամիկոնյանը հայկական զորքով շրջում էր երկրով մեկ և ավերում զրադաշտական ատրուշանները: Պարսից արքայի շատ սիրելի անձանց, որոնք բերդակալներ էին հաստատվել Մեծ Հայքում, Մուշեղ Մամիկոնյանը մահապատժի ենթարկեց կամ մորթագերծ անելով՝ նրանց խրտվիլակները խոտով լցրեց և կախել տվեց բերդերի պարսիպներից՝ վրեժ լուծելով իր հայր Վասակի համար, որին պարսիկները ենթարկել էին համանման պատժի⁶:

Քանի որ պարսկական ներխուժման սպառնալիքն իրական էր, Մուշեղ Մամիկոնյանը, ընտրելով «արս ընտիրս միամիտս ազատս ազգայինս քառասուն հազար», շարժվեց դեպի Ատրպատականի սահման՝ կանխելու պարսկական հնարավոր ներխուժումը: Իր հերթին պարսկական զորքը, որ պատրաստվում էր Շապուհի գլխավորությամբ արշավելու Մեծ Հայք, եկավ և բանակեց Թավրեշում: Անսպասելի հարձակումով հայոց բանակը 370 թ. ջախջախեց թշնամուն: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ Շապուհը «միաձի մազապուր... ճողոպրեալ փախչէր», և Մուշեղ Մամիկոնյանը «զամենայն կարևան բանակին առ հասարակ ընդ սուր հանէր... հանդերձ զօրօքն Հայոց»⁷: Պարսկական բանակը ծանր կորուստներ կրեց, գերեվարվեցին պարսից ավագանու բազմաթիվ ներկայացուցիչներ: Հայերի ձեռքն ընկան Շապուհ Բ-ի գանձերը և նրա կանանոցը՝ տիկնանց տիկնոջ հետ: Մուշեղ Մամիկոնյանը հրամայեց պարսից ավագանու 600 ներկայացուցիչների մորթագերծ անել, սակայն Շապուհի կանայք հայոց սպարապետի կարգադրությամբ հատուկ թիկնախմբով ուղարկեցին

⁴ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 284-286:

⁵ Նույն տեղում, էջ 288:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 290:

Պարսկաստան: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ դա Շապուհին զարմացնում ու հիացնում է, և քանի որ Մուշեղ Մամիկոնյանը ճերմակ նծույգ էր հեծում, պարսից արքան իր գավաթներից մեկի վրա նկարել է տալիս հայոց սպարապետի պատկերը՝ սպիտակ ձին հեծած, և խնջույքի ժամանակ, գավաթն իր առջև դնելով, կրկնում էր «Ճերմակաձին գինի արբեցե՞ք⁸: Սակայն պարսից արքայի կանանոցը Պարսկաստան ուղարկելը բոլորովին աննկատ չանցավ: Շատերը դրա համար դիմելով Պապին՝ մեղադրեցին Մուշեղ Մամիկոնյանին: Փավստոս Բուզանդը վկայում է, որ հայոց թագավորը «վասն այսր իրաց ոչ ինչ սակաւ լինէր թշնամութեամբ ընդ Մուշեղ ի մինչև ի բազում ժամանակս»⁹: Բ. Հարությունյանը նշում է, որ Մուշեղ Մամիկոնյանը նման քայլի դիմեց, որպեսզի հետագայում կարողանա հույս դնել Շապուհ Բ-ի բարյացակամության և աջակցության վրա¹⁰: Ի մի բերելով վերոնշյալ իրադարձությունները՝ առաջնահերթ կարող ենք արձանագրել, որ կարճ ժամանակում Պապ թագավորին և Մուշեղ Մամիկոնյանին հաջողվեց ազատագրել Մեծ Հայքի տարածքը պարսկական զորքերից: Ինչ վերաբերում է վերջինիս քայլին, ապա կարող ենք հանգել երկու ենթադրության. առաջին՝ նա պարսից արքայի կանանոցը վերադարձնելով կատարեց բարոյական քայլ, քանի որ մինչ այդ մորթագերծ էր արել պարսից ավագանու 600 ներկայացուցիչների, երկրորդ՝ փորձել էր պետության արտաքին քաղաքականության մեջ որոշիչ դեր ստանձնել: Սակայն այս պարագայում հայոց թագավորի գայրույթը դեպի սպարապետը հիմնավորված էր, քանի որ ավատատիրական պետության պայմաններում միայն նրա հրամանով կարող էին նման քայլի դիմել: 371 թ. Շապուհ Բ-ը, մեծ բանակի գլուխ անցած, շարժվեց Ատրպատական և այնտեղից մտավ Հայոց միջնաշխարհ: Իր հերթին պատրաստվելով թշնամուն հակահարված հասցնելու՝ հայկական բանակը կենտրոնացավ Բագավանում, որտեղ նրանց միացան Եռանդում ու Բախիշում հաստատված հռոմեական զորքերը: Բագավանում հայոց սպարապետը կենտրոնացրեց զործող ամբողջ բանակը՝ ավելի քան 90.000 զինվոր: Պարսից արքայի դաշնակիցների թվում էր նաև աղվանից արքա Ուռնայրն իր զորաբանակով: Այդ մասին Փավստոս Բուզանդը գրում է. «Իսկ իբրև զօրահատույցն առնէր Շապուհ Պարսից թագաւորն զգօրս իւր ի վերայ աշխարհին Հայոց և ի վերայ

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 290-292:

⁹ Նույն տեղում, էջ 292:

¹⁰ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայաստանը Պապ թագավորի օրոք, Հայոց պատմություն, հ. Բ, Միջին դարեր (IV դար – XVII դարի առաջին կես), գիրք Ա, (IV դարի սկիզբ – IX դարի կես) (այսուհետև՝ Հայոց պատմություն), Երևան, 2018, էջ 124:

զօրացն Յունաց, Ուռնայր արքայ Աղուանից անդ էր առ թագաւորին Պարսից»¹¹: Ներսէս կաթողիկոսի և մի շարք հոգևորականների ու նախարարների հետ Պապը բարձրացավ Նպատ լեռը: Հայոց թագավորը, կասկածելով Մուշեղ Մամիկոնյանի հավատարմութանը, որոշել էր նրան գրկել ճակատամարտը ղեկավարելու իրավունքից, սակայն տեղի տալով կաթողիկոսի հորդորներին և սպարապետի երդմանը՝ զիջեց: Հայկական բանակը 371 թ. գարնանը Ձիրավի դաշտում Մուշեղ Մամիկոնյանի զլխավորությամբ¹² փառավոր հաղթանակ է տանում: Տեսնելով, որ մարտը չի ավարտվելու հօգուտ պարսիկների՝ աղվանից Ուռնայր արքան, որը ճակատամարտից առաջ Շապուհից խնդրում էր, որ մարտը վստահեն իրեն, փորձեց փախուստի դիմել: Սակայն ինչ-որ պահի աղվանից զորագնդերն ընկան շրջապատման մեջ, և Մուշեղ Մամիկոնյանը «հասանէր Ուռնայրի արքային Աղուանից ի փախստեանն, և նիգակաբնաւն ի կառախն մատուցեալ ծեծէր բազում, ասելով՝ թէ այդմ շնորհս կալ, զի այր թագաւոր ես և թագ ունիս, ես ոչ սպանից զայր թագաւոր, թէ կարի նեղ հասցէ ինձ: Եւ ուր ինծեւով թոյլ ետ նմա փախչել երթալ գնալ յաշխարհն Աղուանից»¹³: Պապը ճակատամարտից հետո դրա համար Մուշեղ Մամիկոնյանին հանդիմանեց և, ասաց, որ թագակրին նա չպետք է սպաներ, որովհետև թագավորները ոչ թէ նրա, այլ Պապի ընկերներն են: Եթէ հավատանք Փավստոս Բուզանդին, Պապը Մուշեղ Մամիկոնյանին գրկել է ու հայտարարել, թէ մահվան արժանի են նրան չարախոսողները, իսկ նա չի կարող ձեռք բարձրացնել իր բնիկ տերերի վրա: Ապա թագավորը սպարապետին մեծ պարգևներ ու պատիվներ, ինչպես նաև շատ գյուղեր է նվիրել¹⁴:

Վերոնշյալ իրադարձությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ արդեն երկրորդ անգամ Մուշեղ Մամիկոնյանը առանց Պապի հետ համաձայնեցնելու չհիմնավորված քայլ կատարեց: Այդուհանդերձ, մենք տեսնում ենք, թէ ինչպես է պատմիչը փորձում արդարացնել սպարապետի այդ քայլը: Կարծում ենք, որ սա երկրի արտաքին քաղաքականության ասպարեզում ինքնուրույն գործելու փորձ էր (միգուցէ հայոց սպարապետը փորձում էր իշխանության որոշակի հատված կենտրոնացնել իր ձեռքում, և

¹¹ Փավստոս Բուզանդ, էջ 294:

¹² Պատմահայր Մովսէս Խորենացին հայոց բանակի սպարապետ է հիշատակում Սմբատ Բագրատունուն: Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1981, էջ 368 (այսուհետև՝ Մովսէս Խորենացի):

¹³ Փավստոս Բուզանդ, էջ 304:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 304-306:

դա կարող էր անել հռոմեացիների ծածուկ օժանդակությամբ), և, բնականաբար, չէր կարող ընդունելի լինել Պապի համար:

Ա. Վարդանյանն իրավամբ նշում է, որ թշնամի բանակի գերի ընկած հրամանատարներից մեկին կովի դաշտից բաց թողնելը արտառոց դեպք էր ճակատամարտերի պատմության մեջ: Մուշեղ Մամիկոնյանը կարող էր եթե ոչ մահապատժի ենթարկել աղվանից արքային, ապա գոնե ձերբակալել նրան: Եվ գիտենք, թե Մուշեղ Մամիկոնյանն ինչպես էր պատժում Մեծ Հայքի ամբողջականության նկատմամբ ոտնձգություն կատարողներին¹⁵: Հրանտ Արմենը նշում է. «Արքայական թագը Պապի գլխին պիտի մնար, մինչ իշխանությունը Մուշեղի ձեռքին»¹⁶: Սակայն, կարծում ենք, որ Պապն իր խելամիտ քաղաքականությամբ կարողացավ ցույց տալ, որ չի կիսելու որևէ մեկի հետ բարձրագույն իշխանությունը երկրում և չի լինելու որևէ մեկի կամակատարը:

Ի տարբերություն Փավստոս Բուզանդի և IV դարի հռոմեացի պատմիչ Ամիանոս Մարկելլինոսի, որոնք չեն հիշատակում Չիրավ դաշտի անունը, Մովսես Խորենացին գրում է, որ ճակատամարտը տեղի է ունեցել Չիրավի դաշտում: Նա հատկապես բարձր է գնահատում կովի ժամանակ Բագարատ Բագրատունու որդի ասպետ Սմբատի ցուցաբերած խիզախությունը: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ ճակատամարտի ժամանակ Սպանդարատ Կամսարականը սպանում է Ղեկաց (Լեկաց) Շերգիր թագավորին¹⁷: Սակայն շատ ավելի արժեքավոր են նրա տեղեկությունները Մեհրուժան Արծրունու սպանության մասին: Վերջինս Սմբատ Բագրատունու կողմից ձերբակալվեց Կոզովտի եղեգնուտներից մեկի մոտ փախուստի ժամանակ: Ըստ պատմահոր՝ Սմբատ Բագրատունին «զմտաւ ածեալ, թէ գուցէ թափիցէ գնա մեծն Ներսէս, այնորիկ աղագաւ ոչ ածէ ի բանակն, այլ գտեղեօքն գտանէ պատրաստական առ ի կորուստ ամբարշտին զմանս խորանաւորս հուր լուցեալ, և շամփուր երկաթի՝ միս խորովելոյ. զոր ջեռուցեալ, կրկնեաց բոլորեալ որպէս պսակ, և յոյժ արտաղէկ արարեալ, ասէ. «Պսակեմ զքեզ, Մեհրուժան, քանզի ի խնդիր էիր թագաւորել Հայոց. և ինձ ասպետիս պարտ է զքեզ պսակել ըստ սովորական իշխանութեան իմոյ հայրենեաց»: Եւ մինչ դեռ տաքն էր իբրեւ գիւր՝ եղ ի գլուխն Մեհրուժանայ, և այնպէս սատակեցաւ չարն: Եւ յայնմ հետէ խաղաղեցաւ երկիրն, ընդ

¹⁵ Տե՛ս Վարդանյան Ա., Մուշեղ Մամիկոնյանի գործունեության գնահատման հարցի շուրջ // «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2018, թիվ 1, էջ 17:

¹⁶ Արմեն Հ., Պատմական քննարկումներ, Պէրյուֆ, 1968, էջ 146:

¹⁷ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 368:

ձեռամբ Պապայ նուաճեալ»¹⁸: Ճակատամարտի հետ կապված՝ կա մի խնդիր
 ևս: Մովսես Խորենացին այն նկարագրելիս որպես սպարապետ
 հիշատակում է ոչ թե Մուշեղ Մամիկոնյանին, այլ Սմբատ Բագրատունուն՝
 «առաջնորդութեամբ սպարապետին իրեանց Սմբատայ ասպետի, որդոյ
 Բագարատայ, որ յազգէն Բագրատունեաց»¹⁹: Դատելով պատմիչի
 հաղորդած տեղեկություններից՝ կարող ենք ենթադրել, որ կամ Սահակ
 Բագրատունու մեկենասությունը վայելող պատմիչը դիտավորյալ
 աղավաղել է փաստերը, կամ Պապն իրոք հրամանատարությունը
 հանձնարարել է Սմբատին՝ Մուշեղ Մամիկոնյանին թույլատրելով
 մասնակցել ճակատամարտին: Ավելի հավանական ենք համարում Մովսես
 Խորենացու հաղորդումը, ըստ որի՝ Ձիրավի ճակատամարտը ղեկավարել է
 Սմբատ Բագրատունին, և ամենին պատահական չէ, ճակատամարտից
 հետո փախուստի դիմող Մերուծան Արծրունուն մահապատժի ենթարկելը:

Հ. Մանանդյանը կարծում է, որ ճակատամարտը տեղի է ունեցել ոչ
 թե Ձիրավի դաշտում, այլ Բագրևանդ գավառի Բագավան ավանի
 մոտակայքում՝ Նպատ լեռան հյուսիսային կողմում՝ ինչպես փաստում են
 Փավստոս Բուզանդն ու Ամիանոս Մարկելլինոսը²⁰: Բ. Հարությունյանը
 նշում է, որ Ձիրավ անունը մինչ օրս աղավաղված Զիրո (Զիրո)
 արտասանությամբ պահպանվել է Արածանի գետի աջափնյակում գտնվող
 մի գյուղի հետ կապված, իսկ Բագավանը գետի ձախափնյակում էր²¹: Քանի
 որ դաշտը տարածվում է Արածանիի նաև ձախափնյակում, պատմահայրը
 ճակատամարտի վայր է նշել Ձիրավը²²: Ձիրավ անունը «Զիրոյ» ձևով իր
 «Այրարատ» աշխատության մեջ հիշատակում է նաև Ղ. Ալիշանը²³:

Ամիանոս Մարկելլինոսի հաղորդմամբ՝ թե՛ հայ-հռոմեական և թե՛
 պարսկական բանակները Ձիրավի ճակատամարտից հետո գերծ մնացին
 վճռական գործողություններից, քանի որ հռոմեացիները ձևացնում էին, թե
 հարազատ են մնում 363 թ. հաշտությանը, իսկ պարսիկները դեռ չէին
 հասցրել ուշքի գալ նախորդ պարտություններից²⁴: Ավելին՝ ըստ երևույթին,
 անգամ պարսիկների առաջարկով շատ չանցած կնքվեց զինադադար. և

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 372:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 368:

²⁰ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 205:

²¹ Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., Հայոց պատմություն, էջ 127:

²² Տե՛ս նույն տեղում:

²³ Տե՛ս Ալիշան Ղ., Այրարատ, Բնաշխարհ Հայաստանեայց տեղագրեաց, Վենետիկ, 1890, էջ 522:

²⁴ Аммианъ Марцеллинъ, История, вып. III, Киевъ, 1908, с. 141.

մինչև 371 թ. ամռան ավարտը պատերազմական գործողությունները դադարեցին: Պարսիկները հեռացան Պարսկաստան, սակայն թշնամությունը չվերացավ: Շապուհը գնաց ձմեռելու Տիգրանում, իսկ Վաղես կայսրը գնաց Անտիոք, որտեղ քիչ մնաց դավադրության զոհ դառնալ²⁵: Հակառակ Ամիանոս Մարկելլինոսի տեղեկությունների՝ Փավստոս Բուզանդի հաղորդմամբ՝ Ջիրավի ճակատամարտից հետո ռազմական գործողությունները չդադարեցին: Ըստ էության, պատերազմի վերջնական արդյունքը՝ որպես հայ-հռոմեական զորքերի հաղթանակ, վավերացում ստացավ միայն Ատրպատականի Գանձակ քաղաքի մոտ կայացած ճակատամարտից հետո: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ Մուշեղ Մամիկոնյանի շնորհապարտ Ուռնայր թագավորը սպարապետին տեղյակ պահեց Մեծ Հայքի վրա Շապուհ Բ-ի հարձակվելու մտադրության մասին: Կանխելու համար թշնամու սպասվելիք հարձակումը, հայոց 30.000-ից բաղկացած բանակը հռոմեական ուժերի հետ շարժվեց Ատրպատական: 371 թ. Գանձակի ճակատամարտում պարսիկները խայտառակ պարտություն կրեցին: Յուրաքանչյուր պարսիկ զինվորին սպանելիս հայերը գոչում էին, թե նրան նվիրում են Արշակ թագավորին. «Արշակայ թագավորին մերոյ զոհ լիջիր»: Գանձակում սահմանապահ զորագնդեր տեղակայվեցին, և զորքը մեծ ավարով հետ վերադարձավ²⁶: Այսպիսով, Պապը, երեք գլխավոր ճակատամարտերում հաղթանակ տոնելով, կարողացավ հայ ժողովրդի գրեթե յոթնամյա պայքարից հետո փրկել հայոց պետականությունը կործանումից:

Պետության տարածքային ամբողջականության վերականգնումը

Սակայն Մեծ Հայքի թագավորության համար օրակարգի առաջնային խնդիր էր մնում երկրի տարածքային ամբողջականության վերականգնումը: Հատկապես նշանակալից ուժ էին կազմում պարսիկների հետ համագործակցած հայ նախարարները, որոնք մշտական սպառնալիք էին Պապ թագավորի համար: Այդ իսկ պատճառով, արտաքին թշնամուն հաղթելուց հետո, երիտասարդ գահակալը ձեռնամուխ եղավ դավաճան իշխանավորներին պատժելու գործին, և մի շարք կտրված երկրամասեր կրկին կցվեցին Մեծ Հայքին:

Բ. Հարությունյանը նշում է, որ մինչև Արշակ Բ-ի ձերբակալությունը Գանձակ քաղաքի մի մասը պատկանում էր հայոց թագավորությանը,

²⁵ Նույն տեղում, էջ 142:

²⁶ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 306-310:

որտեղ հայկական սահմանապահ զորքեր էին տեղակայված: Զինադադարով, փաստորեն, սահմանագիծը վերականգնվեց²⁷:

Դատելով Փավստոս Բուզանդի հաղորդած տեղեկություններից՝ Գանձակում սահմանապահ կարգված Դգդակ մարդպետը, որի հրամանատարության տակ 30.000-ից բաղկացած ընտիր զորամասեր էին, գաղտնի բանակցությունների մեջ էր մտել Շապուհ Բ-ի հետ՝ պարտավորվելով պարսիկների ձեռքը հանձնել ստրատելատ Տրայանոսին, սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանին և Պապ թագավորին, որի համար հարուստ գանձեր էր ստացել: Սակայն մյուս նախարարները, մասնավորապես Գնել Անձևացին և այլք, իմացել էին այդ մասին և տեղյակ պահել Պապին: Թագավորը Դգդակին նամակով հանձնարարեց զորքերը հանձնել Գնելի հրամանատարությանը և արագ ներկայանալ իրեն՝ իբր նրան շտապ Շապուհ Բ-ի մոտ դեսպան ուղարկելու համար, քանի որ պատրաստվում է ընդունելու պարսից արքայի գերիշխանությունը: Դգդակը, դրանից ոգևորված, շատ չանցած՝ ներկայացավ Պապին և գլխատվեց²⁸: Բնականաբար, Դգդակի այս քայլը արքունիքում դիտվեց որպես պետական դավաճանության փորձ, իսկ Պապը ցույց տվեց, որ որևէ ոտնձգություն կամ դավաճանություն ուղղված երկրի անվտանգությանը դատապարտված է նման դաժան ճակատագրի:

Հավանաբար այս դեպքերից որոշ ժամանակ անց թագավորի հրամանով Մուշեղ Մամիկոնյանը ձեռնամուխ է լինում Արշակ Բ-ի գահակալության վերջին տարիներին Մեծ Հայքից անջատված ծայրագավառների միավորմանը: Մուշեղ Մամիկոնյանն առաջին հարվածը հասցրեց հայոց թագավորի ձեռական իշխանությանը՝ Ատրպատականին (Ատրպայական), որը Մեծ Հայքի թագավորության մաս էր դարձել երկրում Արշակունիների հաստատվելու պահից: Երկրամասը հնազանդեցվեց, տեղի իշխանական դասի շատ ներկայացուցիչներ գերվեցին, իսկ մնացածները հպատակեցվեցին և դարձան հարկատու: Այստեղից հայոց բանակը մտավ Նոշիրականի բղեշխություն, ճնշեց ապստամբությունը և, պատանդներ վերցնելով, երկրամասը հարկի տակ դրեց: Հայոց բանակը Նոշիրականից մտավ Պարսկաստանին սահմանակից Կորդուք, Կորդիք (Կորդիրք) ու Տմորիք, որտեղ նույնպես վերցրեց պատանդներ, իսկ այդ երկրամասերը դրվեցին հարկի տակ: Այս ամենից հետո Մուշեղ Մամիկոնյանը զորքով տեղափոխվեց Մարդպետական (ավելի ուշ՝ Վասպուրականի արևելյան

²⁷ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայ Արշակունիների ձեռական իշխանության կալվածքների հարցի շուրջը // «Պատմաբանասիրական հանդես», 1988, թիվ 4, էջ 53:

²⁸ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 310-314:

գավառները), որը Փավստոս Բուզանդն անվանում է Մարաց կողմանք, և, խստապես պատժելով տեղի մեծամեծերին ու շատերին գերեվարելով, այլոց հարկի տակ դրեց և պատանդներ վերցրեց: Մպարապետն այդ կերպ Մեծ Հայքի թագավորությանը միացրեց Արցախը, Կասպքը՝ Փայտակարան քաղաքով, Աղձնիքը, Մեծ Ծովքը, Անգեղտունը և Անձիտը²⁹: Արցախը հանձնվեց Սյունյաց նախարարական ընտանիքի կրտսեր ճյուղին, ինչի պատճառով իշխանական տունը ստացավ Սյունյաց երկրորդ, իսկ երկրամասը՝ Փոքր Սյունիք անունը: Ձերբակալվեց Աղձնիքի բղեշխը, որի աչքի առջև կոտորեցին նրա կանանց, իսկ երեխաներին գերեվարեցին: Բղեշխական իշխանությունը վերացվեց, և երկրամասը սկսեցին կառավարել արքունի վերակացու ոստիկանները: Դատելով Փավստոս Բուզանդի հաղորդած տեղեկություններից՝ Անգեղտունն արքունի կալվածք էր³⁰: Բ. Հարությունյանը նշում է, որ դատելով այլ անուղղակի տվյալներից, արքունի տիրույթներ էին նաև Մեծ Ծովքը, Անձիտ գավառը և Փայտակարան քաղաքն իր շրջակայքով³¹:

Փավստոս Բուզանդը հատկապես ուշադրություն է դարձնում Վրաց և Աղվանից թագավորությունների դեմ կռիվներին: Դրանք, օգտվելով Մեծ Հայքի թագավորության ժամանակավոր թուլացումից, տիրացել էին նրա որոշ գավառների: Մուշեղ Մամիկոնյանը Վիրքում խաչ բարձրացրեց Փառնավազյաններին, իսկ Գուգարաց բղեշխին, որն ապստամբել էր հայոց թագավորի դեմ, գլխատեց, բղեշխական ընտանիքի արու ներկայացուցիչներին կոտորեց, իսկ կանանց ու աղջիկներին գերի վերցրեց: Պատժվեցին այդ կողմի մյուս ապստամբ նախարարները ևս, ու հինավուրց հայկական սահմանը, որն անցնում էր Կուր գետով, վերականգնվեց³²: Բ. Հարությունյանը նշում է, որ Գուգարաց բղեշխի ապստամբության հետ կապված հնարավոր է կատարել երկու եզրահանգում. 1) Գուգարքը հանձնվել է Վիրքին պարսից արքունիքի համաձայնությամբ և 2) Վիրքը՝ օգտվելով քաղաքական թոհուրոհից, ինչպես նաև հայկական թագավորության թուլացումից, իր ազդեցության տակ է զգել Գուգարաց

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 318-324:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 324:

³¹ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա, (Արևմտյան և հարավային աշխարհներ), Երևան, 2001, էջ 136-142, *նույնի*՝ Փայտակարան քաղաքը և նրա տեղադրությունը // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1981, թիվ 12, էջ 67:

³² Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 322:

բղեղիությունը³³։ Այնուհետև հայոց զորաբանակը մտավ Հայոց Արևելից կողմանց գավառները. «Առնել պատերազմ ընդ երկիրն Ադուանից, հարկանել գնոսա ի հարուածս անհնարինս։ Եւ թափել ի նոցանէ բազում գաւառս, զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն. գՈՒտի, զՇակաշէն և զձորն Գարդմանայ, զԿողթ և այլ որ շուրջն էին գնովաւ սահմանք գաւառք։ Եւ զԿուր գետ՝ որպէս և յառաջն լեալ էր, ընդ երկիրն Ադուանից և ընդ երկիրն իւրեանց սահման արարեալ կացուցանէին. և ի գլխաւորացն բազումս սպանէին և զմնացորդսն ի հարկի կացուցանէին. և պանդանդս ի նոցանէ առնուին»³⁴,– հաղորդում է Փավստոս Բուզանդը։ Թե աղվաններին որտե՞ղ է հաղթել և ում է պատանդ վերցրել հայոց սպարապետը, պատմիչն այդ մասին լռում է։ Հավանաբար, Աղվանից երկիր ասելով՝ Փավստոս Բուզանդը նկատի ունի Կուրի աջափնյա շրջանները, այն է՝ Հայոց Արևելից կողմերը, քանզի վերը թվարկված գավառները գտնվում էին Ուտիքի կազմում, Կողթը՝ Արցախի, իսկ արշավանքի ժամանակ պատժվել են արքունի պաշտոնյաները, քանի որ Ուտիքի զգալի մասն Արշակունիների սեփական տիրույթն էր³⁵։ Բ. Հարությունյանը, քննության ենթարկելով Մեծ Հայքի հյուսիսարևելյան մարզերի վարչաքաղաքական վիճակը, գտնում է, որ Ուտի, Շակաշեն գավառները եղել են արքունական տիրույթներ, միայն Գարդմանաձորն է եղել նախարարական տիրույթ³⁶։ Դատելով Փավստոս Բուզանդի հաղորդած ուշագրավ տեղեկություններից՝ կարող ենք արձանագրել երկու կարևոր իրողություններ. առաջին՝ պատմիչը Մուշեղ Մամիկոնյանի մասին գրում է, որ նա հավատարմորեն ծառայում էր Արշակունյաց տերերին, այն է՝ Պապ թագավորին, հավանաբար, փորձելով քողարկել հայոց թագավորի և սպարապետի միջև առկա լարվածությունը, երկրորդ՝ ինչպես տեսանք, Մեծ Հայքից անջատված հայկական գավառները հիմնականում սահմանակից էին Հռոմին և Պարսկաստանին, քաղաքական անիշխանության պայմաններում հեռացել էին կենտրոնական իշխանությունից։ Բնականաբար, այդ գավառները վերագրավելու և

³³ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի // «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1977, թիվ 2, էջ 192։

³⁴ Փավստոս Բուզանդ., էջ 320-322։

³⁵ Տե՛ս Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ յաւելուածովք նախնեաց, հրատ. Ա. Սուքրեան, Վենետիկ, 1881, էջ 33, Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 21, «Ազաթանգեղայ պատմութիւն հայոց», աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչեան եւ Ս. Կանայեանց, Երևան, 1909, էջ 30

³⁶ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կացությունը 387-451 թվականներին // «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1976, թիվ 2, էջ 80-81։

հնագանդեցնելու համար անհրաժեշտ էր այնպիսի առաջնորդ, ով ունակ լիներ միավորելու երկրի ցրված ուժերը, և հենց այդ պատմական անհրաժեշտությունն էր, որը Պապ թագավորը մեծ վճռականությամբ և եռանդով իրականացրեց: Այս պատժիչ պատերազմներում ժողովուրդը կարիք ուներ հզոր և եռանդուն կազմակերպչի, որի դերում Պապ թագավորն էր: Այս համատեքստում, հայոց թագավորությունը ենթարկվում էր համակարգային կերպափոխման, նոր իրողության պայմաններում վերածվելով կենտրոնաձիգ պետության: Երիտասարդ Պապն իրեն դրսևորեց որպես փայլուն դիվանագետ: Ռազմական ներուժի վերականգնումը նրան հնարավորություն ընձեռեց հստակ քաղաքականություն վարելու Վիրքի ու Աղվանքի թագավորությունների նկատմամբ, որոնք ծանր հարվածներ կրելով, ստիպված եղան պատանդներ տալ ու ընդունել հայոց թագավորի գերիշխանությունը: Նրանց գործադրող դուրս քշվեցին Մեծ Հայքի տարածքից: Այսպիսով կայսրն այս երկրներում՝ իբրև գրավյալ տարածքներում, ինչպես հավաստում է «Ջորանամակ»-ը³⁷, նախկինի նման կայազորներ հաստատվեցին:

Հայ-հռոմեական և հայ-պարսկական հարաբերությունները

Պապ Արշակունու օրոք

Պապի հարաբերությունները Հռոմեական կայսրության հետ հետաքրքիր էվոյուցիա ունեցան: Իր գահակալության սկզբնական շրջանում, երբ երկիրը տնտեսական և քաղաքական ծանր կացության մեջ էր, Պապը, կարծես թե, վարում էր Հռոմից կախյալ քաղաքականություն: Սակայն կարճ ժամանակ անց, երբ ամբողջությամբ վերականգնվել էր հայոց բանակը և երկրի տարածքային ամբողջականությունը, նա փորձեց տարածաշրջանում վարել ավելի ճկուն և հավասարակշիռ արտաքին քաղաքականություն, ինչը հնարավորություն էր ընձեռում երկու գերտերությունների Հռոմի և Պարսկաստանի միջև խուսանալելու: Սա պետության շահերից բխող քաղաքականություն էր: Հռոմի արտաքին քաղաքականության տեսանկյունից Մեծ Հայքի թագավորությունն ուներ ռազմաստրատեգիական կարևոր նշանակություն: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ Շապուհ Բ-ի նվաճողական քաղաքականությունը Մեծ Հայքում, Հռոմում համարում էին վտանգավոր, քանզի դա բացարձակապես չէր բխում կայսրության շահերից: Այդ իսկ պատճառով Արևմուտքում թշնամիներին հաղթելուց հետո, Վաղես կայսրը (364-378) քայլեր ձեռնարկեց Արևելքում Հռոմեական կայսրության շահերը պաշտպանելու և միջազգային

³⁷ Տե՛ս Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 282-283:

հեղինակությունը վերականգնելու, ինչպես նաև Մեծ Հայքի թագավորությունն իր ազդեցության ոլորտում պահելու ուղղությամբ: 370 թ. նա գործերին հաղթելուց հետո Արինթեսու (Ադե, Արե) կոմսի հրամանատարությամբ նույն տարում Մեծ Հայք ուղարկեց բավականին մեծաթիվ բանակ՝ կարգադրելով Պապին գահ բարձրացնել և հայոց թագավորությունը պաշտպանել պարսկական հարձակումներից: Ըստ Ամիանոս Մարկելլինոսի վկայության՝ Հռոմեական կայսրության զործողություններն առավել հարձակողական բնույթ ստացան, երբ Շապուհը փորձեց գաղտնի բանակցել Պապի հետ՝ իբրև թե ապագայում դաշինք կնքելու նպատակով. «Շապուհը, որն անչափ խորամանկ էր և ըստ իր օգտի՝ կա՛մ ստորաքարշ էր, կա՛մ ամբարտավան, ապագայում հաշտություն կնքելու նպատակով ծածուկ լրաբերների միջոցով Պապին կշտամբում էր, թե նա անփույթ է իր նկատմամբ և արքայական վեհության քողի տակ Գլակի ու Արտավանի ստրուկն է դարձել»³⁸: Այնուհետև, նա նշում է, որ բանակցությունների հաջող ընթացքն ապահովելու նպատակով Պապը գլխատել տվեց Գլակին ու Արտավանին և նրանց գլուխներն «ի նշան իր հպատակության» ուղարկեց Շապուհին³⁹: Ամիանոս Մարկելլինոսի հաղորդած տեղեկությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ռազմաքաղաքական բարդ իրադրության պայմաններում, երբ նաև անորոշ էր Հռոմից ակնկալվող ռազմական օգնությունը, Պապը փորձում էր իր հարաբերությունները կարգավորել Շապուհի հետ: Պարսիկների վստահությունը շահելու համար հայոց թագավորը ստիպված էր զոհաբերել Գլակին ու Արտավանին, քանի որ նրանք Արտագերսի պաշարման ժամանակ դավաճանել էին Շապուհին և անցել Փառանձեմ թագուհու կողմը: Ըստ Հ. Մանանդյանի տեսակետի՝ Պապի հետ բարեկամության դաշն կնքելու Շապուհ Բ-ի խոստումը որքան էլ տարտամ լիներ, կամա թե ակամա պետք է մեծ տպավորություն թողած լիներ ոչ միայն հայոց թագավորի, այլև նրա շրջապատի վրա, քանզի նրանք երկրի դժվարությունների պատճառը համարում էին 363 թ. Հռոմեական կայսրության ստորագրած «ամոթալի» հաշտությունը, որով Մեծ Հայքի թագավորությունը թողնվել էր բախտի քմահաճույքին⁴⁰: Այդուհանդերձ, կար մի բացասական երևույթ, ինչը հետագայում անդառնալի հետևանք ունեցավ հայոց թագավորի համար, այն է՝ Մեծ Հայքի տարածքում հռոմեական կայազորի առկայությունը, կարծում ենք, պետության ներսում դրված ական

³⁸ Аммианъ Марцеллинъ, նշվ. աշխ., էջ 88:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁰ Տե՛ս Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 203:

էր: Միգուցե Պապը հետագայում քայլեր կձեռնարկէր ազատվելու համար նաև այդ կայագործից, սակայն, ցավոք, երիտասարդ գահակալը շատ կարճ կյանք ունեցավ:

Չնայած Փավստոս Բուզանդը Պապին բացահայտ մեղադրում է Հռոմից հեռանալու համար, «եթէ Կեսարիա հետ՝ և տասն քաղաք մեր լեալ է, արդ՝ ի բաց տուր. և զՈռհա քաղաք շինեալ է նախնեացն մերոց. արդ եթէ ոչ կամիս խանգար ինչ առնել. տուր ի բաց. ապա թէ ոչ, կռուիմք մեծաւ պատերազմաւ»⁴¹: Համակարծիք ենք Բ. Հարությունյանի այն տեսակետի հետ, ըստ որի՝ եթե անգամ Պապը մտքով դա անցկացներ, ապա այդ արկածախնդրությանը չէր դիմի: Պարզապես պատմիչը թագավորի բերանով հայտնում է, թե հայ ժողովուրդը տարածական ինչ ընկալում ուներ իր հայրենիքի մասին⁴²: Այդ ընկալման գիտակցումն այնքան ուժեղ էր, որ ավելի քան երկու դար անց Վահրամ Չուբինը (VI դարի պարսիկ զորահրամանատարը, ով ապստամբել էր Սասանյանների դեմ և իրեն հռչակել «արքայից արքա») հայերին խոստանում էր վերականգնել Մեծ Հայքի թագավորությունը՝ նշված սահմաններով՝ դրանց հավելելով Հայաստանի քաղաքական ազդեցության ոլորտում գտնվող Վիրքի և Աղվանքի թագավորությունները, ըստ էության, հյուսիսային սահմանը հասցնելով մինչև Կովկասյան լեռներ⁴³: Կարելի է ենթադրել, որ Պապի պատկերացմամբ հայոց պետականության սահմաններն ընդգրկում էին ամբողջ հայկական լեռնաշխարհի տարածքը, և այս առումով, հայոց թագավորը հանդես եկավ որպես հայոց առաջին պահանջատեր:

Վիճելի են նաև Փավստոս Բուզանդի այն տեղեկությունները, թե իբր «շրջեաց զմիտս իւր թագաւորն Պապ և խոտորեաց զսիրտ իւր ի թագաւորէն Յունաց, և կամեցաւ խառնել զսէր իւր և առնել միաբանութիւն ընդ թագաւորին Պարսից»⁴⁴: Ինչպես հավաստում է Ամիանոս Մարկելլինոսը, անգամ Տաբսոնից փախչելուց հետո Պապն «անխախտելիորեն հավատարիմ էր մնացել Հռոմին և ոչ մի խոսք որևէ մեկի չէր ասել իր կրած վիրավորանքների մասին»⁴⁵: Յ. Մարկվարտը կարծում է, որ եթե Հռոմեական կայսրությունից Պապի երես դարձնելու մասին Փավստոս Բուզանդի հաղորդումները ճիշտ են, ապա այդ անցքերը պետք է տեղի ունեցած լինեին

⁴¹ Տե՛ս Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 215, Փավստոս Բուզանդ, էջ 352:

⁴² Տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայաստանը Պապ Արշակունու օրոք, Հայոց պատմություն, էջ 137:

⁴³ Տե՛ս Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 77-78:

⁴⁴ Փավստոս Բուզանդ, էջ 352:

⁴⁵ Аммианъ Марцеллинъ, նշվ. աշխ., էջ 196:

հայոց թագավորի՝ Տարսունից վերադառնալուց հետո և, բնական է, նրա սպանությունից առաջ⁴⁶: Ամիանոս Մարկելլինոսի տեղեկությունները, Պարսկաստանի հետ հարաբերությունները կարգավորելու Պապի ձգտումը չժխտելով հանդերձ, բացառում են Հռոմից երես թեքելու քաղաքականությունը, որը տվալ պահին բնավ չէր բխում Հայաստանի շահերից: Ավելին, Հռոմի հետ դաշինքին հավատարիմ մնալը ամեննին չէր բացառում, որ Պապը փորձեր հարաբերությունները կարգավորել Պարսկաստանի հետ, եթե նույնիսկ Հռոմում նման քաղաքականությանը բացասաբար վերաբերվեին: Այդուհանդերձ, Պարսկաստանի հետ հարաբերությունները կարգավորելու խնդիրը երկրի արտաքին քաղաքական օրակարգում էր: Հ. Մանանդյանը, համերաշխելով Թ. Նյոլդեկեի հետ, կարծում է, թե Հռոմեական կայսրությունը հետապնդում էր Մեծ Հայքին տիրելու նպատակ և փորձում հանուն դրա Պապին դարձնել գործիք⁴⁷:

Հայոց թագավորի արտաքին քաղաքականությունից խիստ անհանգստացած Վաղես կայսրը բանակցությունների պատրվակով Պապին տեսակցության հրավիրեց Կիլիկիայի Տարսոն քաղաք:

Ըստ Ամիանոս Մարկելլինոսի՝ կայսրն անհրաժեշտ տեղեկություններ էր ստանում հայաստանյան գրպարտիչներից, որոնք մինչև Ներսես կաթողիկոսի մահը փորձում էին հայոց թագավորին կայսեր աչքում սևացնել: Նրա տեղեկության համաձայն՝ չարամիտ մարդիկ, որոնք հաճախ հասարակական դժբախտություններից միայն շահեր էին հետապնդում, Պապին մեղադրեցին կայսեր առաջ: Նրանցից հատկապես ակտիվ էր հռոմեական հրամանատար Տերենտիոսը, որը, ըստ Ամիանոս Մարկելլինոսի՝ ամբողջ կյանքում ամենուրեք վեճեր ու կռիվներ էր հարուցել⁴⁸: Դատելով պատմիչի հաղորդած տեղեկություններից՝ կարող ենք արձանագրել, որ նա խոր ավտոսանքով է հիշատակում այն իրադարձությունները, որոնք միտված էին վատթարացնելու հայ-հռոմեական հարաբերությունները: Այն, որ չարամիտ մարդիկ գործում էին Տերենտիոսի գլխավորությամբ՝ ակնհայտ է, սակայն վերջինս նշանակալի արդյունքի չէր հասնի, եթե Մեծ Հայքում չունենար իր համախոհները, ինչը հավելում է նաև պատմիչը. «Նա գործակցում էր մի քանի տեղացիների հետ,

⁴⁶ St' u Markwart J., Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930, S. 152:

⁴⁷ St' u Nöldeke Th., Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig, 1887, S. 102, Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 216:

⁴⁸ St' u Аммианъ Марцелинъ, նշվ. աշխ., էջ 193:

որոնք, իրենց արարքների համար պատժվելուց խիստ անհանգստացած, հռոմեական արքունիքին ուղղված զրպարտագրերում մշտապես հիշեցնում էին Գլակի և Արտավանի սպանությունը՝ պնդելով, որ պատանի արքան հակված է մեծամիտ քայլերի և արտակարգ դաժան է իր հպատակների նկատմամբ⁴⁹: Ամիանոս Մարկելլինոսի հաղորդած տեղեկություններից կարող ենք ենթադրել, որ այդ «մի քանի տեղացիները» ամենևին էլ հասարակ գյուղացիներ չէին, այլ արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, որոնք ունեին ակնհայտ հռոմեական կողմնորոշում և դժգոհ էին Պապի վարած հավասարակշիռ արտաքին քաղաքականությունից: Հավանաբար, այդ մարդիկ գործում էին Մեծ Հայքում հռոմեական զորքերի հրամանատար Տերենտիոս զորավարի և սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի ուղղորդմամբ:

Այդ հռոմեամետ պաշտոնյաները, բանակցությունների պատրվակով կազմակերպեցին Պապի ուղևորությունը Տարսոն: Նա այնտեղ մեկնեց իրեն կատարյալ նվիրված 300 հեծյալ զորականների հետ և տեղ հասնելով՝ իր ուղեկիցների հետ հայտնվեց պատվավոր կալանքի տակ: Նա ո՛չ կարողանում էր կայսեր ընդունելությանն արժանանալ, ո՛չ էլ իմանալ իրեն հապճեպ կանչելու պատճառը՝ հանդիպելով բոլորի քար լռությանը: Ըստ Ամիանոս Մարկելլինոսի՝ հավանաբար Մեծ Հայքից Պապը գաղտնի տեղեկություն ստացավ, որ Տերենտիոսը նամակով կայսերը խորհուրդ է տվել անմիջապես Մեծ Հայք ուղարկել մեկ այլ թագավորի, որպեսզի հայերը չանցնեն Մեծ Հայքին շողոքորթությամբ տիրել կամեցող պարսիկների կողմը: Պապին պարզ դարձավ, որ իրեն դաժան վախճան է սպասվում, ուստի իր 300 հեծյալների հետ երեկոյան դուրս եկավ քաղաքից և շարժվեց հայրենիք: Նահանգի կուսակալը (պատմիչը չի նշում նահանգի անունը, ուստի կարծում ենք, որ ամենայն հավանականությամբ, խոսքը Կիլիկիա նահանգի կուսակալի մասին է), Պապին հասավ քաղաքից ոչ հեռու և համառորեն խնդրեց ետ վերադառնալ, սակայն նա ոչ միայն մերժվեց, այլև քիչ մնաց սպանվեց: Պապի հետևից ուղարկվեց մեկ ամբողջ լեգեոն, բայց այն, հանդիպելով հայերի կատաղի նետաձգությանը, ավելի արագ փախուստի դիմեց⁵⁰:

Արդյո՞ք տեղյակ էր Մուշեղ Մամիկոնյանը կայսերն ուղարկված այդ բազմաթիվ զեկույցներին: Այդ հարցին չենք կարող միանշանակ պատասխանել սկզբնաղբյուրներում համապատասխան տեղեկությունների

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 194-195:

բացակայության պատճառով: Սակայն կարող ենք ենթադրել, որ այդ ամենը կատարվել է նրա լուր համաձայնությամբ⁵¹:

Հայոց թագավորի փախուստի լուրը խիստ անհանգստացրեց Վաղես կայսրին: Նրա կարգադրությամբ Դանիել կոմսին և տրիբուն Բարզիմերին հազար թեթևազեն նետաձիգների ուղեկցությամբ ուղարկեցին, որ Պապին խնդրեն ետ վերադառնալ: Տեղանքին ծանոթ լինելով՝ նրանք Պապի ջոկատից առաջ անցան: Սակայն հայոց թագավորը, նրանցից խորամանկորեն խույս տալով, երկու օր անց հասավ Մեծ Հայք: Ամիանոս Մարկելլինոսը փաստում է, որ նա մեծ ուրախությամբ ընդունվեց հայրենակիցների կողմից: Պապի փախուստից հետո Տերենտիոսը Մեծ Հայքից ետ կանչվեց: Նրան փոխարինեց Տրայանոսը, որին հանձնարարվեց սպանել հայոց թագավորին: Ամենանենգ ճանապարհներով նա փորձում էր ձեռք բերել Պապի բարեհաճությունը, նույնիսկ առանց հրավերի հայտնվում նրա մոտ: Միաժամանակ, նա թագավորի դեմ ընդդիմություն էր ստեղծում⁵²: Հստակ կարող ենք ամրագրել, որ Պապը վայելում էր ժողովրդի մեծամասնության վստահությունը: Սակայն դավադիրներին արդեն հաջողվել էր կայսրի աչքում հայոց թագավորին սևացնել, և վերջինիս սպանության հարցը կայսրության համար դարձել էր օրախնդիր:

Ցավոք, հայ մեծամեծերից մի քանիսը և այդ թվում, ինչպես նկատել են Հ. Արմենը և Լեոն, Մուշեղ Մամիկոնյանը հայտնվեցին ընդդիմության շարքերում⁵³: Փավստոս Բուզանդի և Մովսես Խորենացու երկերից օգտված Մեսրոպ Վայոցձորեցիի որոշակի արձանագրել է, որ Պապի եկեղեցական քաղաքականությունից դժգոհ նախարարները, որոնք թագավորին մեղադրում էին կաթողիկոսի սպանության մեջ, «խորհեցան սպանանել զՊապ եւ թագաւորեցուցանել զքաջն Մուշեղ», որն, ըստ նույն հեղինակի, իբրև հրաժարվել է այդ դավադրությունից⁵⁴: Ա. Վարդանյանը նշում է, որ Արշակունյաց արքայատոհմը փոխարինելու համար, հռոմեական խմբավորումը գործում էր առանց բացահայտ առճակատման՝ ապավինելով ժամանակին և դավադրություններին⁵⁵: Լ. Բաբայանը նշում է, որ Արշակունյաց գահակալի համար հասկանալի էր արդեն, որ հռոմեական

⁵¹ Տե՛ս Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 22:

⁵² Տե՛ս Аммианъ Марцелинъ, նշվ. աշխ., էջ 196-197:

⁵³ Տե՛ս Արմեն Հ., Պապ Արշակունի, Երոսաղեմ, 1958, էջ 288-293, Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ 483:

⁵⁴ Մեսրոպ Երեց, Պատմութիւն վարուց եւ մահւան երանելի առն Աստուծոյ Սրբոյն Մեծին Ներսէսի, Կ. Պոլիս, 1737, էջ 245:

⁵⁵ Տե՛ս Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 22:

քաղաքական կողմնորոշումը անբարենպաստ և վտանգավոր էր Մեծ Հայքի համար⁵⁶:

Դատելով Ամիանոս Մարկելլինոսի հաղորդած տեղեկություններից՝ երբ դավադրությունը կազմակերպված էր, Տրայանոսը Պապին իր մոտ ճաշի հրավիրեց և Գնել Անձևացի իշխանի և մի քանի թիկնապահ զինվորների հետ հյուրասիրության եկած Պապին փառահեղ ընդունեց: Ասպատակիր լեզեռները սրահի պատերի երկայնքով և դրսում պատվո պահակ էին կանգնել: Պապը, ոչինչ չկասկածելով, զբաղեցրեց պատվո գահավորակը: Երբ ճաշկերույթի մասնակիցներն արդեն զինովցած էին, Տրայանոսը դիտավորյալ դուրս եկավ սրահից: Դրան հետևեց բարբարոս մի զինվորի հարձակումը Պապի վրա: Ինչպես վկայում է Ամիանոս Մարկելլինոսը, «թագավորը նրան տեսավ այն ժամանակ, երբ փոքր-ինչ թեքված էր բազկաթոռում: Վեր կացավ և հանեց դաշույնը, որպեսզի, որքան կարող է, պաշտպանի իր կյանքը, սակայն նա վայր ընկավ կրծքից խոցված որպես ամոթալի մի գոհ: Նա հոշոտվեց կրկին հասցված հարվածներից: Ապա այսպիսի նենգությամբ խարդախվեց դյուրահավատությունը: Հյուրընկալության ժամանակ օտարականի արյունը թափվեց շքեղ սեղանաձածկոցների վրա՝ Աստծո հյուրասիրության դեմ հանդիման: Այնուհետև, ճաշկերույթի մասնակիցները, չափից դուրս հագեցած պատահարից, սարսափահար դուրս փախան»⁵⁷:

Ամիանոս Մարկելլինոսի և Փավստոս Բուզանդի Պապի սպանության նկարագրությունները գործնականում նույնն են: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ հռոմեական հրամանատարներ Տերենտը, այն է՝ Տրայանոսը և Ադդեն հարմար պահի էին սպասում, որ սպանեն Պապին: Իմանալով, որ Պապը հանգրվանել է Բագրևանդ գավառի Խու կոչվող դաշտում, նրան խնջույքի են հրավիրում, որի ժամանակ նրան սպանում են. «ի բերանս տապալէր թագաւորն Պապ և գինին տաշտին և արինն պարանոցին նովաւ հանդերձ ի վերայ բաժակալ սկըտեղն առ հասարակ. և անդէն սատակէր թագաւորն Պապ»⁵⁸: Գնել Անձևացին, թուրը մերկացնելով, սպանում է լեզեռներներից մեկին, որը սպանել էր թագավորին, բայց սպանվում է Տրայանոսի կողմից⁵⁹:

⁵⁶ Տե՛ս Բաբայան Լ., Քաղաքական կողմնորոշման արտացոլումը IV-VII դարերի հայ պատմագրության մեջ // «Պատմաբանասիրական հանդես», 1983, թիվ 1, էջ 92:

⁵⁷ Аммианъ Марцеллинъ, նշվ. աշխ., էջ 198, Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 2, III դարի վերջերից մինչև IX դարի կեսերը, կազմողներ՝ Պ. Հովհաննիսյան, Ա. Մովսիսյան, Երևան, 2011, էջ 113-114:

⁵⁸ Փավստոս Բուզանդ, էջ 354:

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

Պապի սպանությունը տեղի ունեցավ 374 թ. երկրորդ կեսին: Դատելով Ամիանոս Մարկելլինոսի և Փավստոս Բուզանդի հաղորդած տեղեկություններից՝ Մուշեղ Մամիկոնյանը թագավորի հետ չէր թե՛ Տարսնում և թե՛ նրա սպանության ժամանակ: Հ. Մանանդյանը, քննելով վերը նշված դեպքերը, գրում է. «Մուշեղ Մամիկոնյանը և մեծամեծ հայ իշխանները, որոնք լքել էին և չէին պաշտպանել Պապ թագավորին, այլևս չէին կարող հաստատուն նեցուկ համարվել Արշակունյաց թագավորության»⁶⁰: Մամիկոնյանների և հատկապես Մուշեղ Մամիկոնյանի գործողությանն անդրադարձած Հ. Դավթյանն իրավացիորեն նշում է, որ այդ ժամանակ հայոց գորքը թագավորի հետ չէր, այն է՝ վերջինս Պապին դավադրորեն մենակ էր թողել⁶¹: Հ. Արմենի կարծիքով, եթե Մուշեղ Մամիկոնյանը ներկա է եղել ճաշասրահում, անտարակույս հանդիսատեսի դեր է կատարել և շատ գոհ մնացել՝ տեսնելով Գնել Անձևացու սպանությունը: Նա կարծում է, որ Պապը սպանվել է 23 տարեկանում⁶²: Բ. Հարությունյանը կարծում է, որ Պապը սպանվել է, երբ 20 տարեկան դեռևս չկար՝ թագավորելով չորս տարի⁶³: Ա. Վարդանյանը նշում է, որ սպարապետի վարմունքը տարօրինակ է նաև թագավորի սպանությունից հետո: Բյուզանդական ինչ-որ հետին պաշտոնյաների ձեռքով հայոց հողում սպանվել էր հայոց թագավորը, իսկ հայ ռազմական վերնախավը նույնիսկ չփորձեց պատժել հռոմեական պաշտոնյաներին: Մեծ Հայքն այդ ժամանակ բավական հզոր տերություն էր, և զինուժի թիվը հասնում էր առնվազն 90.000-ի⁶⁴:

Ընդհանրացնելով վերոնշյալը՝ կարծում ենք, որ Պապի սպանության մեջ իր մեղքի չափաբաժինն ունի նաև Մուշեղ Մամիկոնյանը: Նրա և Պապի հարաբերությունները լարված բնույթ ունեին, հավանաբար, սպարապետը, ավելի մեծ իշխանության էր ձգտում, ինչը չէր կարող հանդուրժել Պապը: Այնուամենայնիվ, եթե Մուշեղ Մամիկոնյանը մեղք չունենար, ապա հետագայում Վարազդատ թագավորը նրան մեղադրանք չէր ներկայացնի Պապի սպանության համար: Առնվազն տարօրինակ է նաև այն որոշումը, որն ընդունվեց Պապի սպանությունից հետո հրավիրված իշխանաժողովի ժամանակ. «Ձի՞նչ արասցուք կամ զի՞նչ գործեցուք, խնդրեցուք զվրեժ

⁶⁰ Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 227:

⁶¹ Տե՛ս Դավթյան Հ., Մամիկոնյաններ. առասպել և իրականություն, Երևան, 2015, էջ 155:

⁶² Տե՛ս Արմեն Հ., նշվ. աշխ., էջ 292, նույնի՝ Մարգարանը և սպարապետը, Լոս Անձելես, 1955, էջ 292:

⁶³ Հմմտ. Հայոց պատմություն, էջ 143:

⁶⁴ Տե՛ս Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 24:

թագավորին մերոյ, թէ ոչ: Եւ ապա հաստատեցաւ այս բան 'ի խորհրդեանն, և ասեն. ոչ կարենք հեթանոսաց 'ի պարսկաց 'ի ծառայութիւն մտանել, և թշնամի առնել զթագաւորն Յունաց. և ոչ զերկոսեան թշնամի առնել, և ոչ առանց միոյ թիկանց կարենք կեալ: Ապա եկաց այս բան 'ի խորհրդին, թէ զինչ եղև՝ ահա եղև, թող ծառայեսցուք թագավորին Յունաց. կայցուք 'ի հնազանդութեան իշխանութեան թագաւորութեանն Յունաց. զիարդ և կամք իցեն թագաւորութեան Յունաց, արասցեն մեզ»⁶⁵: Ըստ էության, սա նշանակում էր հռոմեական կողմնորոշման խմբավորման քաղաքական ազդեցության ընդլայնում Մեծ Հայքում: Հետագայում, Մանվել Մամիկոնյանի քաղաքականությունը դրա անուղղակի ապացույցն էր, երբ Վարազդատ թագավորին հակակշռելու համար պարսից արքան նրան Մեծ Հայք ուղարկեց: Վստահաբար, պարսիկները դրանով ցանկանում էին Մեծ Հայքում ուժերի հավասարակշռությունը թեթել հոգուտ իրենց: Մուշեղ Մամիկոնյանի, իսկ հետագայում նաև Մանվել Մամիկոնյանի քաղաքականությունը ցույց է տալիս, որ Մամիկոնյանները ձգտում էին թագավորական իշխանության: Նրանք Արշակունիներին համարում էին թուլացած, և չի բացառվում, որ այդ քաղաքականությանը օժանդակելու համար եղել է նաև հռոմեական ծածուկ օժանդակություն:

Պապ Արշակունու արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ շատ ուսումնասիրողներ են հայտնել իրենց տեսակետները: Ս. Պալասանյանը նշում է, որ երբ հայոց թագավորը փորձեց Պարսկաստանի հետ իր հարաբերությունները կարգավորել, և նույնիսկ պատերազմի պատրաստություն տեսնել Հռոմի դեմ, Հռոմում սա համարեցին դավաճանություն և նրան սպանեցին⁶⁶: Ն. Շահնազարյանը գտնում է, որ Վաղեսի հանդեպ Պապի վերաբերմունքի փոփոխության հիմնական պատճառներից մեկը հարկ է համարել Մեծ Հայքի նկատմամբ հռոմեական կայսրի կողմից վարվող երկդիմի քաղաքականությունը: Այդ ժամանակաշրջանում աշխարհակալ պետությունների (Հռոմեական կայսրություն, Սասանյան Պարսկաստան) քաղաքական և ռազմական ուժեղ մրցակցության առկայության պայմաններում Պապը չունէր օրյեկտիվ պայմաններ ինքնուրույն քաղաքականություն վարելու համար⁶⁷: Հ.

⁶⁵ Փավստոս Բուզանդ, էջ 356:

⁶⁶ Տե՛ս Պալասանեան Ս., Պատմութիւն հայոց, սկզբից մինչև մեր օրերը, Թիֆլիս, 1902, էջ 188:

⁶⁷ Տե՛ս Շահնազարյան Ն. Հ., Հայ-իրանական և հայ-հռոմեական հարաբերությունները հայ մատենագիրների լուսաբանությամբ (մ. թ. ա. VI դ. - մ. թ. V դ.), Երևան, 1990, էջ 245:

Աստուրյանը նշում է, որ Պապի սպանության և Վադեսի ատելության պատճառներից մեկը թերևս հայոց թագավորի եկեղեցական անկախության ծրագիրն էր: Նա Պապի քաղաքական կողմնորոշման փոփոխության քննադատությանն առնչվել է միակողմանի՝ խարազանելով Վադեսի վարքագիծը և Պապի սպանության մեջ մեղադրել միայն հռոմեացիներին⁶⁸: Մ. Դյակոնովը նշում է, որ Պապը ձգտում էր իրականացնել ինքնուրույն քաղաքականություն. դրա համար նա նախ դուրս մղեց պարսկական կայազորները, ապա փորձեր կատարեց համաձայնության հանգելու պարսիկների հետ, որպեսզի ամբողջապես չընկնի Հռոմի գերիշխանության տակ: Պապը եռանդուն կերպով վարում էր թագավորական իշխանությունը կենտրոնացնելու քաղաքականություն⁶⁹: Հ. Արմենը նշում է, որ Պապը «կուզեր իրապես և իրական թագավոր մը ըլլալ, ոչ թէ անվանական...որ իր արքայական իրավանց դեմ որևէ ոտնձգություն տեղի չունենա»⁷⁰: Հ. Հարությունյանը նշում է, որ Պապը վարում էր ինքնուրույն քաղաքականություն, և երկիրը դարձնում էր անկախ: Պապի սպանության համար նա դատապարտում է այդ դավադրությանը Մուշեղ Մամիկոնյանի, հռոմեասեր հայ նախարարների ու հոգևորականների մասնակցությունը⁷¹: Ե. Մուրադյանը նշում է, որ Պապը թեպետ պատանի էր, բայց կարճ ժամանակում իր գործողություններով ցույց տվեց, որ իսկական հանճար է, իսկ նրա սպանության ողբերգական պատճառներից մեկը համարում է թագավորի, նախարարի և կաթողիկոսի անմիաբանությունը⁷²:

Հիրավի, այս բոլոր հետազոտողների տեսակետները պարունակում են ճշմարտություն: Այդ պատճառներից յուրաքանչյուրն էական ցուցիչ էր հայ-հռոմեական հարաբերությունների վատթարացման համար: Պապի ձախողման պատճառներից մեկը հայոց ներքին անմիաբանությունն էր, ինչը թույլ չէր տալիս հայոց թագավորին ավելի ճկուն խուսանավել երկու գերիզոր տերությունների միջև: Կարևոր բաղադրիչներից էր նաև հռոմեական կայազորի առկայությունը Մեծ Հայքում, որի հրամանատարը, ըստ էության, Պապի սպանության գլխավոր դերակատարներից մեկը դարձավ:

⁶⁸ Տե՛ս Աստուրեան Հ., Քաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ Հայաստանի և Հռոմմայ 190 էն ն. Ք. մինչև 428 յ. Ք., Վենետիկ, 1912, էջ 310:

⁶⁹ Տե՛ս Дьяконов М., Очерки истории древнего Ирана, Москва, 1961, с. 288:

⁷⁰ Տե՛ս Արմեն Հ., Պապ Արշակունի, էջ 236-237:

⁷¹ Տե՛ս Հարությունյան Հ., Հայաստանը Արշակունիների ժամանակ (1-429 թթ.), Երևան, 1945, էջ 132:

⁷² Տե՛ս Մուրատեան Ե., Քննական պատմութիւն Արշակ Երկրորդի եւ անոր Պապ որդւոյն, Աղեքսանդրիա, 1900, էջ 182-183:

Եզրակացություններ

Հոդվածում ներկայացվում է Պապ թագավորի գահակալության արտաքին քաղաքականության պատմափուլը, որը Հայոց պատմության ամենահետաքրքրական ու էական ժամանակաշրջաններից է: Պապը Մեծ Հայք եկավ քաղաքական բարդ իրադրության պայմաններում, երբ պարսիկները խաբեությամբ գերեվարել և ձերբակալել էին հայոց թագավոր Արշակ Բ-ին, երկիրը պարսկական արշավանքների հետևանքով ավերվել էր, մի շարք երկրամասեր անջատվել էին Մեծ Հայքից և երկրում տիրում էր քաղաքական անիշխանություն: Իր գահակալության հենց սկզբից հայոց թագավորը հետևում էր մի գաղափարի՝ պետության հզորացմանը, որին էլ միտված էր արտաքին քաղաքականության մեջ նրա յուրաքանչյուր քայլը:

Արտաքին քաղաքական բարդ իրադրության պայմաններում արձանագրել ենք, որ հայոց թագավորը կարողացավ.

1. երեք գլխավոր ճակատամարտերում հաղթանակ տոնելով՝ հայ ժողովրդի գրեթե յոթնամյա պայքարից հետո փրկել հայոց պետականությունը կործանումից և ազատագրել Մեծ Հայքը պարսկական ռազմակալումից,

2. կարճ ժամանակում հայոց թագավորությանը նա միացրեց նրանից անջատված ծայրագավառները՝ վերականգնելով երկրի տարածքային ամբողջականությունը,

3. փորձեց շարունակել հոր՝ Արշակ Բ-ի, վարած արտաքին քաղաքականությունը, հարաբերությունները կարգավորելով Հռոմի և Պարսկաստանի հետ, ինչը կբարձրացներ պետության միջազգային հեղինակությունը:

Վերոնշյալ քայլերի շնորհիվ հայոց երիտասարդ գահակալին կարճ ժամանակամիջոցում հաջողվեց բարձրացնել հայոց թագավորության հեղինակությունը միջազգային հարաբերություններում, որի արդյունքում հարևան երկու գերտերությունները հաշվի էին նստում հայոց թագավորության շահերի հետ: Ցավոք սրտի, պետության ներքին անմիաբանությունը որևէ շանս չտվեց Պապին արտաքին ճակատում հաջողության հասնելու համար: Ավելին, այդ հակասությունները ողբերգական վախճան ունեցան հայոց թագավորի համար, և Մեծ Հայքը կորցրեց իր նշանավոր և հազվագյուտ ունակ գահակալին:

Внешняя политика Папа Аршакуни

Заключение

Ключевые слова и выражения: Пап Аршакуни, Шапур II, император Валент, внешняя политика, царство Великая Армения, армяно-римские отношения, армяно-персидские отношения.

В статье представлен исторический период внешней политики правления короля Папы, который является одним из самых интересных и значимых периодов армянской истории. Папа пришёл в Мец Айк в условиях сложной политической ситуации, когда персы захватили и арестовали армянского царя Аршака II, страна была разрушена персидскими нашествиями, от Мец Айка отделился ряд территорий, воцарилась политическая анархия в стране. Армянский царь с самого начала своего правления преследовал идею укрепления государства, на что был направлен каждый его шаг во внешней политике.

Мы можем зафиксировать, что армянский царь смог:

1. Празднуя победу в трех крупных битвах, он спас армянскую государственность от разрушения после почти семилетней борьбы армянского народа и освободил Великую Армению от персидской оккупации.

2. В короткие сроки присоединил Армянское царство к отдаленным областям, восстановив территориальную целостность страны.

3. Пытался продолжить внешнюю политику своего отца Аршака II, урегулировав отношения с Римом и Персией, что повысило бы международный престиж государства.

Благодаря вышеуказанным шагам, молодому армянскому царю удалось за короткое время поднять авторитет своего царства в международных отношениях, в результате чего две соседние сверхдержавы считались с интересами Армении. К сожалению, внутренняя раздробленность государства не давала папе шансов добиться успеха на внешнем фронте. Причем эти противоречия имели трагический конец для армянского царя, и Великая Армения потеряла своего выдающегося и редко способного правителя.

Pap Arsacid's foreign policy

Conclusion

Key words and expressions: Pap Arsacid, Shapur II, emperor Valens, foreign policy, The Kingdom of Greater Armenia, Armenian-Roman relations, Armenian-Persian relations.

The article presents the historical period of the foreign policy of the reign of Pap, which is one of the most interesting and significant periods of Armenian history. Pap came to Great Armenia in the conditions of a difficult political situation, when the Persians had captured and arrested the Armenian king Arshak II, the country was destroyed by Persian invasions, a number of territories were separated from Great Armenia, and political anarchy reigned in the country. From the very beginning of his reign, the Armenian king pursued an idea, the strengthening of the state, and his every action in foreign politics was aimed at it.

We can record that the Armenian king was able to:

1. Celebrating victory in three major battles, he saved the Armenian statehood from destruction after almost seven years of struggle of the Armenian people and liberated Great Armenia from the Persian occupation.

2. In a short time, he joined the Armenian kingdom to the remote regions, restoring the territorial integrity of the country.

3. He tried to continue the foreign policy conducted by his father, Arshak II, by regulating relations with Rome and Persia, which would increase the international prestige of the state.

Thanks to the above steps, the young Armenian ruler succeeded to raise the reputation of the Armenian kingdom in international relations, as a result of which the two neighboring superpowers took into account the interests of the Armenian kingdom, in a short period of time. Unfortunately, the internal disunity of the state did not give the Pope any chance to succeed on the external front. Moreover, these contradictions had a tragic end for the Armenian king, and Great Armenia lost its distinguished and rarely capable ruler.

Օգտագործված գրականություն

1. Аммианъ Марцелинъ, История, переводъ съ латинского Ю. А. Кулаковский, вып. III, Киевъ, «Тип. С. В. Кульженко», 1908, 293 с..
2. «Ագաթանգեղոյ պատմութիւն հայոց», աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչեան եւ Ս. Կանայեանց, Տփղիս, «Արագածոտիկ Մնացական Մարտիրոսեանց», 1909, 504 էջ:

3. Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Երևան, «Հայաստան», 1987, 639 էջ:
4. Ալիշան Ղ., Այրարատ, բնաշխարհի Հայաստանեայց տեղագրեաց, Վենետիկ, «Մխիթարեան հրատ.», 1890, 590 էջ:
5. Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ յաւելուածովք նախնեաց, հրատ. Ա. Սուքրեան, Վենետիկ, «Մխիթարեան հրատ.», 1881, 62 էջ:
6. Աստուրեան Հ., Քաղաքական վերաբերութիւններ ընդմէջ Հայաստանի և Հռովմայ 190 էն և ք. մինչև 428 յ. ք., Վենետիկ, «Ս. Ղազար», 1912, 391 էջ:
7. Արմէն Հ., Մարգպանը և սպարապետը, Լոս Անճելըս, «Ազդարար», 1955, 286 էջ:
8. Արմէն Հ., Պապ Արշակունի, Երոսաղէմ, «Մբոյ 3ակոբեանց», 1958, 318 էջ:
9. Արմէն Հ., Պատմական քննարկումներ, Պէրոյ, «Կ. Տօնիկեան եւ որդիք հրատ.», 1968, 229 էջ:
10. Բաբայան Լ., Քաղաքական կողմնորոշման արտացոլումը IV-VII դարերի հայ պատմագրության մէջ, «Պատմաբանասիրական հանդէս», 1983, թիվ 1:
11. Դավթյան Հ., Մամիկոնյաններ. առասպել և իրականություն, «Դավ», Երևան, 2015, 793 էջ:
12. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Ա, Երևան, «Հայաստան», 1966, 568 էջ:
13. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 2, III դարի վերջերից մինչև IX դարի կեսերը, կազմողներ՝ Պ. Հովհաննիսյան, Ա. Մովսիսյան, Երևան, «ԵՊՀ հրատ.», 2011, 696 էջ:
14. Հայոց պատմություն, հ. Բ, Միջին դարեր (IV դար – XVII դարի առաջին կես), գիրք Ա, (IV դարի սկիզբ – IX դարի կես) (այսուհետև՝ Հայոց պատմություն), Երևան, «Զանգակ», 2018, 704 էջ:
15. Հարությունյան Բ., Հայ Արշակունիների ձեռական իշխանության կալվածքների հարցի շուրջը, «Պատմաբանասիրական հանդէս», 1988, թիվ 4, 44-60 էջ:
16. Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1977, թիվ 2, 176-198 էջ:
17. Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կացությունը 387-451 թվականներին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1976, թիվ 2, 77-95 էջ:
18. Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա, (Արևմտյան և հարավային աշխարհներ), Երևան, «ԵՊՀ հրատ.», 2001, 404 էջ:
19. Հարությունյան Բ., Փայտակարան քաղաքը և նրա տեղադրությունը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1981, թիվ 12, 61-76 էջ:
20. Հարությունյան Հ., Հայաստանը Արշակունիների ժամանակ (1-429 թթ.), Երևան, «Հեռակա մանկավարժական ինստիտուտի հրատ.», 1945, 155 էջ:
21. Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր Բ, մասն Ա, Արշակունիների հաստատումից Հայաստանում մինչև մարգպանության շրջանը (I-V դ.դ.), Երևան, «Հայպետհրատ», 1957, 456 էջ:
22. Մեսրոպ Երեց, Պատմութիւն վարուց եւ մահւան երանելի առն Աստուծոյ Սրբոյն Մեծին Ներսէսի, Կ. Պոլիս, «Աբրահամ Թշակացի», 1737, 248 էջ:

23. Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբանությունները Ս. Մալխասյանի, Երևան, «Երևանի համալս. հրատ.», 1981, 428 էջ:
24. Մուրատեան Ե., Քննական պատմութիւն Արշակ Երկրորդի եւ անոր Պապ որդւոյն, Աղեքսանդրիա, «Արաքս», 1900, 198 էջ:
25. Յակոբեան Ա., «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց հայոց» եւ «Զաւրանամակ», «Բազմավէպ», Վենետիկ, «Ս. Ղազար», 2011, թիւ 3-4, 485-550 էջ:
26. Շահնազարյան Ն. Հ., Հայ-իրանական և հայ-հռոմեական հարաբերությունները հայ մատենագիրների լուսաբանությամբ (մ. թ. ա. VI դ. - մ. թ. V դ.), Երևան, «Երևանի համալս. հրատ.», 1990, 296 էջ:
27. Պալասանեան Ս., Պատմութիւն հայոց, սկզբից մինչեւ մեր օրերը, Թիֆլիս, «Տ. Ս. Ռոտինեանցի», 1902, 599 էջ:
28. Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Աբգարյանի, Երևան, «ՀՍՍՌ ԳԱ», 1979, 445 էջ:
29. Վարդանյան Ա., Աղվանքի պատմաաշխարհագրական քննություն, Երևան, «Պատմ. ինստ.», 2013, 208 էջ:
30. Վարդանյան Ա., Մուշեղ Մամիկոնյանի գործունեության գնահատման հարցի շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2018, թիվ 1, 14-27 էջ:
31. Փաւստոսի Բիւզանդացու Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը Բ. Պատկանյանի, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ս. Մալխասյանցի, Երևան, «ԵՊՀ հրատ.», 1987, 456 էջ:
32. Дьяконов М., Очерки истории древнего Ирана, Москва, «Восточной литературы», 1961, 444 с..
33. Markwart J., Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Studien zur armenischen Geschichte, IV, Wien, «Mechitharisten-Buchdruckerei», 1930, 648 s..
34. Nöldeke Th., Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig, «T. O. Weigel», 1887, 158 s..

Խմբագրություն է ուղարկվել 11.10.2022թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 26.10.2022թ.

Տպագրության է հանձնարարվել 06.12.2022թ.